

Смиљана ЂУРОВИЋ\*

## ИЗВОРИ ЗА ПРИВРЕДНУ ИСТОРИЈУ ЦРНЕ ГОРЕ

*(Методолошко разматрање о важности архивских извора  
привредне провенијенције за изучавање историје југословенској  
историјској просјора прве половине 20. века)*

Ово излагање има два дела. Први део се односи на одређивање према значају архивских извора привредне провенијенције за историографију која се бави југословенским историјским простором између два светска рата 1918–1941. године, а тиме и Црном Гором као делом тога простора. Други део разматра карактер и особености извора привредне провенијенције. У највећем делу текста ове две тематике се разматрају паралелно.

Наше вишедеценијско искуство у фундаменталним истраживањима привредног развоја Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Краљевине Југославије, посебно историје модернизацијских процеса и отпора истим<sup>1</sup>, уверило нас је у велики значај привредних архивалија за разумевање суштинских токова развоја југословенског историјског

---

\* Др Смиљана Ђуровић, Београд

<sup>1</sup> Вид.: С. Ђуровић, „Државна интервенција у индустрији Југославије 1918–1941. године”, Београд, 1986, стр. 437; – Иста, „Са Теслом у Нови век. Нова синтеза историје, Изабрани чланци из економске историје Србије и Југославије 1918–1941”, Београд, 1997, стр. 307; – Иста, „Индустријализација Србије – легитимитет за модерни свет 20. века”, „Србија у модернизацијским процесима 20. века”, Београд, 1994, стр. 133–141; – Иста, „Проблем модернизације Балкана у 20. веку, Филозофско-историјско разматрање”, „Балкан после Другог светског рата”, Зборник радова са научног скупа, Београд, 1996, стр. 276–286; – Иста, „Никола Тесла и основи модерне цивилизације”, Војно дело, бр. 3, Београд, 1996, стр. 146–156; и др.

простора. Приоритет привредних извора, и онога шта се може сазнати из њих у дубинској поруци историје, посебно су важни у методолошком поступку анализе и историјске синтезе, посебно последње која је више-деценијски притиснута тзв. политичком историјом, и због чега су многи покушаји, а било је и веома озбиљних, доживели у финализацији неуспех. Дуга је листа догађаја и појава у историји Југославије који због неуважавања важности привредних извора, односно економскоисторијских чињеница, у историографији имају сасвим другу историјску слику, него што је она стварна. Најдискутабилније су историјске слике о четири важна догађаја и историјска процеса: 1) југословенској интеграцији или популарно названом у историографији „уједињењу” 19 и 8. године, тј. стварање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца – Југославије; 2) подела Краљевине Југославије на бановине 1929. године; 3) улога Милана Стојадиновића и његове владе у решавању последица Велике економске кризе 1929. године; 4) транзиција крајем 20. века и раздијање модерне југословенске интеграције на историјске области из предмодернизацијског периода са краја 19. и почетка 20. века, када су на простору југоистока Европе преовладавале феудалне структуре и регионалне поделе.

Изучавање извора привредне провенијенције, тј. привредна историја југословенског простора даје важан налаз за историјску синтезу, а то је сазнање да је доминирајући историјски процес у 20. веку *инијеграција*, процес који је започео пре *југословенске инијеграције*, и то у Централној Европи у Немачкој, али и у нашем суседству на Медитерану, у Италији. Стварање од уједињених немачких држава једне државе, као и исти процес поновљен на Апенинском полуострву, већ у другој половини 20. века прераста у данас већ увелико заживљену и остварену идеју опште *евројске инијеграције*, у чије токове је почео да улази и југословенски историјски простор, претходно 90-их година прошлог века и са наставком у овом 21. веку *раздијен на историјске области* са почетка 20. века, чиме је изгубљена огромна историјска и људска енергија, а историјски процеси враћени цело столеће уназад. Тако је кашњење у индустријализацији и модернизацији постало наша судбина.

Проблем интеграције захтева разматрање питања у којој корелацији је развој југословенског историјског простора, и тог дела Балкана, са општим развојем индустријске цивилизације на европском тлу, односно колико је, и у којој форми и појавности, људски живот захваћен модернизацијом. Педесетих година 20. века фундаментална истражива-

ња питања модернизације у историји Црне Горе отвара Мирчета Ђуровић. Релевентне за ово су његове студије „Новчани заводи у Црној Гори” (Џетиње, 1959), „Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини 19. и почетком 20. вијека” (Џетиње 1958)” и „Црногорске финансије 1860–1915” (Титоград, 1960)<sup>2</sup>. Историографија у Црној Гори после радова М. Ђуровића наставља његовим трагом, па Душан Вучковић 1965. објављује велику студију „Капиталистичко искоришћавање шума у Црној Гори”<sup>3</sup>. Бранислав Маровић 1993. године објављује важан текст „Критичка анализа прилога из економске историје објављених у Записима (1927–1941)”<sup>4</sup>. Крајем 90-тих година 20. века престижни за истраживање економске историје Црне Горе модерног доба постају радови Шерба Растодера, и то књига „Животна питања Црне Горе 1918–1929” (Бар, 1995) и „Политичке борбе у Црној Гори 1918–1929” (Београд, 1996)<sup>5</sup>. Наведени историчари су дали у својим радовима индикације које фондове треба изучавати када је у питању привредна историја Црне Горе. Уочава се да су при томе важност дали и индиректним изворима због некада великог недостатка у директним.

Шербо Растодер се суочио са посебним проблемима методолошке природе када је изучавао привредну историју Црне Горе у периоду 1918–1929. године. Једно од њих је било разрешавање појма Црне Горе у посматраном периоду у њеној целовитој привредној артикулацији. Са идентичним проблемима су се суочили сви истраживачи који су се бавили дефинисањем историјских области ушлих у састав Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, када би зашли у истраживање њихових субјективитета: политичких, културних и посебно привредних, посебно оних који су у новој југословенској држави били увучени у интеграционе структуре<sup>6</sup>. Шербо је своја истраживања концентрисао од про-

---

<sup>2</sup> С. Ђуровић, „Модернизација привредног живота у Црној Гори за време краља Николе”, Зборник радова „Краљ Никола – личност, дјело и вријеме”, Научни скуп књ. 49; Одјељење друштвених наука, књ. 21, Подгорица, 1998, 466–467, 478.

<sup>3</sup> Исио, 467.

<sup>4</sup> Исио.

<sup>5</sup> Исио.

<sup>6</sup> Суочили смо се са истим проблемом на почетку истраживања привредне историје историјског простора Србије 1918–1941. године, када смо радили на студији „Индустрија Србије на почетку привредног живота Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца” 1969. године.

стора самосталне црногорске државе пре 1918. године, преко простора и подручја Зетске области из 1922. године и поделе на 33 области Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, државе у чији састав је ушла и Црна Гора, до Трговачко-индустријске и занатске коморе у Подгорици, установљене 1929. године. Ови простори су историјски структурално били нешто друго и различито организовани у односу на привредни простор који је обухватала Кнежевина, односно Краљевина Црна Гора пре 1918. године. Проблеми су још већи када се безвремене појам „Црна Гора” идентификује са административним простором Републике Црне Горе из друге половине 20. века и узимају статистички извори из социјалистичког периода Југославије као релевантни. Ово је према Шербовом мишљењу усложнило посебно целовиту експлоатацију различитих података, њихову интерпретацију и употребу. Растодер је питање просторног одређивања истраживања привреде Црне Горе, како је реч о административној и географској одредници Црне Горе, схватио у методолошки условном смислу, и оно је највећим делом било одређено карактером, суштином и садржајем коришћених извора. Тамо где је било могуће оправдати ненасилну нивелацију простора, презентирани су и подаци који се односе на подручје данашње Црне Горе. То су углавном биле изведене компаративне анализе, које омогућавају прецизније сагледавање општих и посебних параметара, из чега је Шербо извео закључак да то „јасно указује да ни то подручје није представљало културно-економски и политички интегрисану цјелину”. Тако он закључује објашњавање својих методолошких трагања за целовитошћу идентитета Црне Горе у интеграционим структурама Југославије<sup>7</sup>.

Методолошки, однос чврстине структура историјских области и варијабилности интеграционих процеса ствара при истраживању велике проблеме. Уочава се и неразумевање интеграционих административних реформи спровођених у новој држави. Ово утиче на утврђивање и интерпретацију бројчаних чињеница на којима се темељи разумевање привредне историје. Статистички исказ различитих административних субјеката није често исти, и није упоредив, јер не одговара истим структурама. Тако се поставља питање: Шта је то Црна Гора 1918–1941. године у привредном погледу (и с обзиром на Зетску бановину, на пример)?

<sup>7</sup> Ш. Растодер, „Животна питања Црне Горе 1918–1929, Социјално-економске основе политичких борби у Црној Гори 1918–1929”, књ. I, Бар, 1995, стр. 189.

Исто то важи и за Србију (подељену на пет бановина), Хрватску и друге историјске области које су се затекле 1918. у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца.

Систематизацију архивских извора, које је користио у истраживању изнетом у студији „Политичке борбе у Црној Гори 1918–1929” (Задужбина Андрејевић, Београд, 1996, стр. 145), Шербо је поделио на „Необјављену грађу” и „Објављене изворе”, а унутар тога навео и архивске фондове које је користио, а који се односе на привреду. Највише фондова ове врсте је пореклом из Архива Југославије у Београду, и односе се на државна министарства, као што су: Министарство аграрне реформе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и друге установе аграрне реформе и колонизације, Министарство грађевина Краљевине Југославије, Министарство пољопривреде Краљевине Југославије, Министарство саобраћаја Краљевине Југославије, Министарство трговине и индустрије Краљевине Југославије, Министарство финансија Краљевине Југославије, Министарство шума и рудника Краљевине Југославије, Министарство индустрије ФНРЈ<sup>8</sup>. Треба скренути пажњу да када се хоће у овој архиви вршити анализа са циљем да се дође до релевентне бројчане чињенице за одређену историјску област из времена пре 1918. године, онда је то веома мукотрпан посао и понекад узалудан због испреплетености интеграционих историјских структура и процеса њиховог разлагања или сједињавања.

Године 1998. објавили смо рад „Модернизација привредног живота у Црној Гори за време краља Николе”, у коме смо користили као важан извор „Стенографске билијешке Црногорске народне скупштине” из 1906, 1907, 1908 и 1909. године, које су се показале веома корисним<sup>9</sup>. Но, када смо вршили истраживања за наше студије и чланке о привредној историји између два светска рата, тј. за време Краљевине Југославије<sup>10</sup>, имали смо проблеме са архивом Зетске бановине. То је свакако морало оставити празнину у истраживањима привредног простора ове бановине, која се тада простирала на много већу област него што је била Краљевина Црна Гора пре 1918, тј. обухватала на североистоку и Метохију,

<sup>8</sup> Ш. Растодер, „Политичке борбе у Црној Гори 1918–1929”, Београд, 1996, стр. 127.

<sup>9</sup> С. Ђуровић, „Модернизација привредног живота у Црној Гори у време краља Николе”, н. д.

<sup>10</sup> Реч је о истраживањима за студију „Државна интервенција у индустрији Југославије 1918–1941. године”, н. д.

а на западу Дубровник. Само преко индиректних извора било је могуће доћи до података о простору некадашње Црне Горе, па смо се на њих и оријентисали. Због непостојања фонда архиве Зетске бановине у мраку историје, за нас је међутим остала права историјска слика привреде Зетске бановине. Својим простирањем према Моравској долини, која је била главна балканска саобраћајница према Истоку, као и много јачим везама и симбиозом са простором који је чинио Медитеран и поморска трговина упућена на сва светска мора, а Дубровник му је био спона, морали су неминовно отворити црногорском простору веће привредне перспективе него што их је имао пре тога, поготово када је била у питању привредна интеграција, а за ову су од кључног значаја били међународна трговина, саобраћајна структура и слобода ширења култура и идеја, као и слобода кретања људи и роба. Ово свакако треба узети у обзир када се разматра где је привредна позиција Црне Горе у југословенској интеграцији прве половине 20. века. У историјским синтезама занемарена је бановинска, коморска и сталешка организација привреде 1918–1941. године. У овом периоду организација привреде је у југословенској држави била организована вертикално и хоризонтално, и то преко привредних министарстава и њихових одељења за трговину, индустрију и занатство при банским управама и хоризонтално преко комора и привредних удружења. Тако је врховно представништво целокупне индустрије била Централа индустријских корпорација. Индустрија је била организована и према гранама индустрије, али и картелски. Коморе су биле један од најширих облика удруживања привреде. Југословенске коморе у области индустрије су припадале европско-континенталном типу комора, које су одликовале три функције: консултативна или саветодавна, управна функција, које су вршиле над јавним привредним објектима, као што су луке, сајмови, путеви, складишта, берзе и др., као и заступничке функције, пошто су повремено одржавале скупштине представника трговинских и индустријских комора. У Зетској бановини 1930. године основано је Одељење за трговину и индустрију и занатство при Краљевској банској управи на Цетињу, за оснивање којег је поднела Трговачко-индустријска и занатска комора у Подгорици са образложењем да је Зетска бановина једна по пространству од највећих, затим да пошто су крајеви Зетске бановине већином материјално сиромашни, привредно заостали, а при томе природно богати, истакнуто је да се „намеће свестрана акција”; „Напоследку Зетска бановина има ком-

плекс проблема, чије би решавање претпостављало основ економско-социјалне и културне обнове народа и у овим крајевима”. Ове податке смо нашли у фонду *Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије* (Архив Југославије, 65–22–162).<sup>11</sup>

Питање југословенске интеграције, ако се посматра и изучава у дубинама далеких порука привредних архивских извора, отвара питање унутрашњих граница Балкана и југословенског историјског простора<sup>12</sup>, али и проблем економске компатибилности југословенског простора са осталом Европом и светом<sup>13</sup>, што се изражава кроз саобраћајну структуру и унутрашњу и спољну трговину, најизразитије<sup>14</sup>. Границе развијености одређене су у том историјском контексту и према односу ка другој индустријској револуцији, тј. електрификацији<sup>15</sup>.

Током историје, балкански планински масиви су одређивали живот становништва овог полуострва, па и југословенског историјског про-

<sup>11</sup> С. Ђуровић, „Да ли су постојале економске границе унутар југословенског историјског простора 1918–1941?“, Историја 20. века, бр. 1–2, Београд, 1992, стр. 121.

<sup>12</sup> Исто, стр. 111–123.

Разматрање проблема југословенске интеграције захтева да се нагласи да је као и цело Балканско полуострво Југославија припадала Медитерану, што јој је у економском погледу пружало велике шансе директне природне интеграције са светском привредом морским путем. Ово би је у исто време ослободило континенталне затворености и средњеевропске инфериорности. Али у исто време и ослободило и умањило притиска континентално стварно затворених европских држава какве су биле Немачка и Русија, чији су вековни историјски сан била топла мора и излазак на њих. У расправама и сукобима око изградње саобраћајница према Јадранском мору ово питање је ескалирало. Посебно је за објашњење сложено и тешко питање зашто је Српски етнички простор (СЕП), нарочито његов централни део – Србија, стратешки остао више везан за, на први поглед лакше оствариву привредну комуникацију преко Солуна и Грчке, него за Јадран, посебно јужни преко Црне Горе. – Више о овоме вид.: С. Ђуровић, „Основне тенденције привредног развоја Југославије 1918–1941“, Зборник радова „Југословенска држава 1918–1998“, Београд, 1999, стр. 273–276.

<sup>13</sup> С. Ђуровић, „Проблем економске компатибилности југословенског простора са осталом Европом као елеменат увлачења Југославије у ковитлац Другог светског рата“, „Други светски рат – 50 година касније“, ЦАНУ, Подгорица, 1997, стр. 126–135.

<sup>14</sup> Иста, „Спољна трговина и учешће Краљевине Југославије на међународним сајмовима, (Аналитичко истраживање структуре трговинске политике Југославије 1918–1941), Гласник Одјељења друштвених наука, бр. 17, ЦАНУ, Подгорица, 2006, стр. 6–115.

<sup>15</sup> Иста, „Да ли су постојале економске границе унутар југословенског историјског простора 1918–1941?“, н. д., 114. и др.

стора. Планински масиви Балкана су трајна природна константа, као и Јадранско море, али и речни сливови, од којих су најзначајнији Црно-морски, коме су поред Дунава, припадали Сава и Морава и већина осталих река Југославије, и затим Јадрански, где су најзначајније Неретва и Бојана, а у Егејском Вардар. Према Д. Обелевском становници и народи Балкана су се појављивали и нестајали, као и њихове државе, у међувремену достижући ове или оне нивое развоја, зависно од политичке, културне и економске моћи, али су планине Балкана остајале, као и реке и мора, која су опкољавала полуострво, вековима непромењени<sup>16</sup>.

Данас се поставља питање да ли је Балкан граница економског зида унутар кога ће се одвијати будућност југословенских народа, или ће то ипак бити трансформисана уједињена Европа? Хоће ли Балкан коначно изаћи са Балкана, или ће још више бити потиснут у дубине планинског средишта? Није ли поново у циклусу дошло време које је Д. Обелиски означио као време када цели народи нестају у историји у балканским планинама, да би их оне, у неком другом добу, понова изнедриле и вратиле у историју? Велики планински масиви, који се простиру целом дужином полуострва, за све ово досадашње историјско време нису комуникацијски преброђени. Привредни архивски извори показују да је тежња за изласком на Јадранско море у 20. веку посебно наглашена, и то управо преко динарског планинског масива, и то не само као интеграционог развоја и препреке за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, него и Мађарску, Аустрију и Немачку, па чак и за Русију. О томе сведочи историја грађења јадранских железничких пруга<sup>17</sup>.

У Европи је 19. век био век грађења железница. Тада се појавио и чувени пројекат грађења „гвозденог пута од Београда до Цариграда”, о чему се много писало и говорило једно време по Европи. Чак је од Србије на Берлинском конгресу 1878. године, као један од услова да јој буде призната независност, тражено да изгради пругу од Београда до Ниша<sup>18</sup>. Грађење железничке инфраструктуре заокупља озбиљно југосло-

<sup>16</sup> Д. Обелиски, „Византијски комонвелт”, Београд, 1991.

<sup>17</sup> С. Ђуровић, „Да ли су постојале економск границе унутар југословенског историјског простора 1918–1941?”, н. д., 117.

<sup>18</sup> П. Миленковић, „Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850–1935)”, Београд, 1936, стр. 387. – У Предговору овој књизи на стр. 35 инжењер Петар Миленковић је навео: „Грађу за ову историју прикупио сам углавном из Српских и службених новина, Стенографских бележака Народне Скупштине, Техничког

венски историјски простор, међутим касније, у 20. веку, када је створена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, односно остварена југословенска државна интеграција.

За историју Црне Горе важни су документи о Блеровом зајму. Наиме, Краљевска влада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је 1922. године узела спољни зајам у злату од Америке познат као Блеров зајам. Он је цео употребљен за грађење железница које су биле потребне да се изграде услед новопостављених граница Југославије, као и ради везивања прекинутих пруга, али и везивања појединих покрајина. Ова саобраћајна структура је требало да се успостави од 1922. до 1926. године. Финансијски одбор Народне скупштине унео је у *Финансијски закон* за 1928–1929. годину у члану 240 измену *Закона о сјољном државном зајму* из 1922. године, утврђујући правац Јадранске пруге која се требала градити из Блеровог зајма трасом: Београд – Рипањ – Лазаревац – Топола – Крагујевац и Митровица – Подгорица – Котор. Године 1930. била је од Министарства грађевина именована шира комисија на челу са проф. Техничког факултета у Београду Кирилом Савићем да проучи на терену и у Одељењу за грађење целокупни елаборат за озакоњену трасу: Митровица – Пећ – Андријевица – Колашин – Подгорица – Котор и њене варијанте: Митровица – Рожаје – Биоче на Лиму и Колашин – Манастир Морача – Подгорица. Комисија је у свом извештају препоручила трасу од Митровице преко Рожаја на Биоче и преко Мојковца на Колашин па долином Пчиње преко седла Црквине и Манастира Мораче, затим поред реке Мораче до Подгорице и даље преко Вирпазара и Будве на Котор<sup>19</sup>. Поред ове нормалне пруге у министарству саобраћаја су

---

лист, органа удружења наших инжењера, из архиве Одељења за грађење железница Министарства саобраћаја, из политичких листова, из Отаџбине Владана Ђорђевића, из књига Слободана Јовановића; Уставобранитељи и владавине Карађорђевића и Обреновића, из књига Живана Живановића: Политичка историја Србије и из појединих дела, у којима је писано о грађењу железница, а која сам навео у тексту.” Наводимо текст П. Миленковића да бисмо указали на какве сложене изворе су упућени научници који се баве привредном историјом Црне Горе и осталог југословенског простора. Интересантност Миленковићеве књиге је што је у њој као оригиналан извор навео и члан 38 Берлинског уговора, који говори о обавезама Србије, и потом цитирао текст Бечке железничке конвенције од 28. марта (9. априла) 1880. године, склопљене између Србије и Аустроугарске, која је произашла из потреба извршења, како он каже, „углавлених” Берлинском конвенцијом од 26. јуна (6. јула) 1878. године.

<sup>19</sup> *Истио*, н. д., стр. 387.

подузете мере 1931. године за грађење уских железница 0,76 цм у Зетској бановини. Сматрало се да је за привредне потребе ове бановине и за транзит у том правцу довољно изградити узане железнице: Устипрача – Фоча – Гацко – Билећа – Дубровник и Гацко – Никшић – Подгорица – Вирпазар–Бар. Комисија је сматрала да је траса Гацко–Никшић повољнија од трасе Билећа – Никшић<sup>20</sup>.

Већина је у Народној Скупштини, поводом уговарања Блеровог зајма, истакла да „Ми морамо имати своју националну привреду и за њу своју националну саобраћајну политику”. Мора се прерадити железничка мрежа која је наслеђена, јер она није грађена за садашње националне потребе, и зато је потребан управо овај зајам. У изводу из дискусије у Народној скупштини каже се и следеће: „Железничком политиком хоћемо да створимо преорјентацију наших саобраћајних веза, које имају да нам донесу међународну трговину и осталу привредну независност, а то можемо постићи остварењем нашег излаза на море. Излаз на море представљао би привредно јединство наше земље. Свака тачка на мору мора да има своје залеђе у унутрашњости земље. Прва је веза Кочевја са Кварнером, друга је Унска пруга на Сплит, трећа је Београд – Сарајево на Сплит и на Метковић, четврта је Београд – Вишеград – Бока и пета Дунав – Ниш – Косово – Метохија – Подримље на Јадранско море. Из овога се види да имамо железнички план по коме је цела земља везана за море. Овим планом остварено је и на привредном пољу уједињење нашег народа, како је то после рата извршено и политички... Нашом железничком политиком требамо да тежимо, да се ослободимо и привредне зависности Средње и Централне Европе и да имамо везе и са осталим светом, а то ћемо постићи железничким везама целе земље са Јадранским морем”<sup>21</sup>. У свом говору Љуба Јовановић је истакао да „Овај зајам треба сматрати као зајам нашег уједињења наше будућности и независности”<sup>22</sup>. Да напоменемо још да је по закону о Блеровом зајму установљен посебни Биро од америчких инжењера, који су имали да изврше студије за Јадранску пругу у року од 13 месеци. Трошкови овога бироа плаћали су се из Блеровог зајма, а на рачун Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Амерички биро је добио још на расположе-

<sup>20</sup> Истѿо, 390.

<sup>21</sup> Истѿо, 311–312.

<sup>22</sup> Истѿо, 321.

ње техиметарске планове и на њима уцртану Јадранску пругу са свим њеним варијантам од Секције за трасирање, коју је послала Дирекција за грађење на терен да трасира Јадранску пругу Београд–Котор. Међутим, Блеров зајам није цео реализован па се ни грађење Јадранске пруге није могло целокупно остварити<sup>23</sup>. Железничка пруга нормалног колосека Београд–Бар изграђена је тек после Другог светског рата у Социјалистичкој Југославији.

Напред изнето показује важност архивских извора централних југословенских институција, као што су привредна министарства, али и појединачних извора који се могу сусрести цитирани и кориштени у објављеној литератури из области привредне историје, али и политичке историје, дакле имају карактер индиректних извора. Грубо, економско-историјски извори се могу поделити на: 1) архивску грађу у класичном смислу историјске грађе, 2) статистичку грађу (разни годишњаци, алманаси, шематизми и др.) и 3) анкетне материјале.<sup>24</sup>

Завршили бисмо ово излагање потсећајући да је у заједничкој држави учињено доста архивског посла, и да је неке од тих резултата могуће

<sup>23</sup> *Истио*, 313.

<sup>24</sup> С. Ђуровић-Павков, „Прилог решавању теоретских и методолошких проблема рада на економској историји југословенских земаља између два светска рата”, Преглед, часопис за друштвена питања, Година LVII, књига II, Сарајево, октобар 1967, стр. 347–365.

Од докумената који су важни за изучавање привредног развоја Југославије 1918–1941. године, систематизовали смо следеће групе докумената: 1. Документи општег карактера; 2. Привредни документи бановинских архива који се односе на привреду; 3. Документи посебних фондова; 4. Документи фабричких архива; 5. Документи појединих рудника; 6. Документи конзуларних и других дипломатских представништава у Краљевини Југославији.

Било би нужно да се: а) објави посебна едиција која би садржала стручне архивистичке податке о постојећим и уништеним привредним фондовима за период 1918–1941. године, и то 1) централним фондовима у Архиву Југославије у Београду и другим централним архивима, 2) бановинским фондовима, 3) фабричким фондовима, 4) рудничким фондовима, 5) конзуларним и другим дипломатским фондовима (са историјским белешкама и пописом литературе настале на основу истраживања у тим фондовима); б) да се приликом даљег сређивања грађе привредне провенијенције поштује принцип природног настанка фонда; ц) састављају инвентари и друга информативна средства о фондовима на начин који омогућава њихову будућу компјутерску обраду. Вид.: С. Ђуровић, „Неке особине архивске грађе о привредном развоју Југославије између два светска рата”, Архивист, Вол. XXXIII, 1–2, 1983, Београд, јун 1985, стр. 32–35.

издвојити и раздвојити, али да ће претежан део остати заједничко архивско благо, а за његово коришћење моћи ће се наћи адекватне форме у сагласности са принципима архивистике и методологије историјских наука. Потсетили бисмо и да је о сложености архивских извора и њиховој важности расправљано много међу историчарима и архивистима на заједничким округлим столовима и научним скуповима. Међу њима бисмо издвојили Треће савезно саветовање архивских радника Југославије у Доњем Милановцу, одржано 4–6. октобра 1983. године, радови су објављени у „Архивисту”<sup>25</sup>, и Међународни научни скуп „Архивска грађа као извор за историју”, посвећен 100-годишњици оснивања Архива Србије, који је одржан у Београду 15–16. маја 2000. године, материјали су публиковани у обимном тому под називом „Архивска грађа као извор за историју”<sup>26</sup>.

У току припреме за одржавање Трећег савезног саветовања архивских радника Југославије 1983. године искристалисале су се три теме које су доминирале на Саветовању, међу којима је била посебна тема „Архивска грађа и фондови привредних организација”. Остале две теме тицале су се организационих питања и стручне оспособљености архивских радника у архивима Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Радни део Саветовања започео је уводним излагањем Петра Класинца на тему „Архивска грађа и фондови привредних организација (стање сређености – могућност коришћења)”<sup>27</sup>. О значају привредних фондова и привредне грађе поднето је неколико реферата, који су и објављени у „Архивисту”. Међу њима објавили су радове: Даница Милић, „Значај привредних фондова за историју”; Божо Маџар, „Архивска грађа привредних асоцијација као извор за привредну историју”; Иван Ерцег, „Главне ознаке архивске грађе у неким нашим архивама за економску историју за раздобље феудализма”; Смиљана Ђуровић, „Неке особине архивске грађе о привредном развоју Југославије између два светска рата”; Виолета Герасимова, „Осврт врз архивската граѓа за стопанскаја историја на Македонија во архивите во странство”; Божидар Драшкић, „Архивски фондови из области привреде послератног перио-

<sup>25</sup> Архивист, Вол. XXXIII, 1–2, 1983, Београд, 1985, стр. 349.

<sup>26</sup> „Архивска грађа као извор за историју”, Међународни научни скуп 15–16. маја 2000. год., Београд, 2000, стр. 697.

<sup>27</sup> Архивист, н. д., стр. 2.

да”; Славица Тимотијевић, „Фондови старог периода Архива Србије као извори за привредну историју”; Владимир Илијашевић, „Група фондова задружних организација и комора као извор за привредну историју”; Мина Кујовић, „Архивски фондови министарстава из ресора привреде као извор за изучавање економске историје СР Босне и Херцеговине за период 1945–1951.”; Катарина Крајчиновић, „Један приступ сређивању кредитних елабората код банака на примеру Привредне банке Војводине”; Мирјана Петровић – Боро Мајданац, „Извори за послератну привредну историју у фондовима Архива Србије”<sup>28</sup>. На Саветовању у Доњем Милановцу промовисан је VI том едиције „Архивски фондови и збирке Архива Југославије”, који је објавио Средоје Лалић и који се односи на Црну Гору, а приказ је дала Даница Милић у истом броју „Архивиста”<sup>29</sup>.

За научни скуп „Архивска грађа као извор за историју” било је пријављено 88 реферата, од којих је 83 публикувано у истоименој публикацији. На скупу су разматране две главне теме: „Архивистика и историја архивистике” и „Историја и историја историографије”. У раду Скупа учествовали су архивисти и историчари из Србије, Црне Горе, Републике Српске, Русије, Украјине, Велике Британије и Македоније. Публиковано је само неколико реферата који су се односили на важност привредних фондова и докумената за историјску науку: Божидар Благојевић, „Извори о раду Крајинске винарске задруге и улога Стевана Фрицмана у обнављању крајинског виноградарства”; Марија Матковић Кулачин, „Осврт на порески систем у Србији (1891. год.)” и Љубодраг П. Ристић, „Извештај британских конзула из Београда као извор за историју Србије средином 19. века”. У осталим радовима се разматрала општа тематика скупа<sup>30</sup>.

Излажући тему „Место архивског посла у историографској школи Покровског”<sup>31</sup> навели смо да је Шарл Сењобос (Ch. Seignobos) документе сматрао за једине изворе људског сазнања. „Историја није ништа друго”, казао је он, „него у раду употреба докумената. Очување или губитак докумената зависи искључиво од случаја. Одатле потиче владајућа

<sup>28</sup> Ист.о.

<sup>29</sup> Д. Милић, „Архивски фондови и збирке у СФРЈ. СР Црна Гора (Изд. Савеза архивских радника Југославије, Београд, 1983)”, *Архивист*, н. д., стр. 241–243.

<sup>30</sup> Вид.: „Архивска грађа као извор за историју”, н. д.

<sup>31</sup> С. Ђуровић, „Место архивског посла у историографској концепцији школе Покровског”, н. д., стр. 23–30.

улога случаја у састављању историје... она неће пронићи у тајну стварања друштва, и оскудица докумената учиниће да почетак еволуције човечанства остане заувек покривен мраком". На овај налаз професора Сорбоне Сењобоса нужно је обратити озбиљну пажњу јер је књига професора Ланглоа и Сењобоса „Увод у изучавање историје” (Ch. Langlois et Ch. Seignobos, „Introduction sur etudes historiques”, Paris, 1898) на самом крају 19. века постала једна од темељних књига науке о изворима у целој Европи. На њој су се училе и генерације историчара у нас кроз цели 20. век. Навели смо Сењобосов став о важности нестанка и губитка докумената да бисмо потсетили да је за југословенску архивистику и историографију 20. века, оптерећене бурним догађајима на југословенском историјском простору, посебно ратовима, али и идеолошким догматизмима, карактеристично поред простог губитка и уништавања докумената, о чему говори Сењобос, и сакривање и „игнорисање” одређених докумената, што је за историографију једнако „губитку” докумената. О чему је овде реч? О готово целоовековном игнорисању од стране историографије, осим медијавелистике, докумената привредне провенијенције. Игнорисањем економскоисторијских истраживања и њихових резултата, и онолико колико их је било, игнорисана је цела структура бројчаних чињеница и анализа, које је било нужно уградити у историјску интерпретацију да би она била потпуна. У даљем процесу рада на историјској синтези, због изостављања резултата привредне историје и њених сазнања о модерној цивилизацији, долазило је до честих фалсификата и погрешног тумачења историје југословенског историјског простора у 20. веку. Владајућа идеја француских анализата о „тоталној историји” није у југословенској науци успела да ухвати дубље корене због дугог владања апсолутно-социолошке школе после Другог светског рата. Идеја о „тоталној историји” била је идеја ка целовитој концепцији света, па се код анализата јавила тежња за повезивањем свих друштвених наука, а против уске специјалности. У теорији они су се бунили против било какве хијерархије друштвених наука. Модел аналитичке „тоталне историје” била је и Броделова (Fernand Paul Braudel) тзв. Геоисторија, која је резултат његове идеје о сједињавању историје, географије и политичке економије. Бродел је, такође, предавао на Сорбони од 1955. године, али је био и редактор часописа „Annales” (Economies, Historiques, Civilisationes) и представник анализата. Главно дело му је „Медитеран и медитерански свијет у епохи Филипа II”, објављено 1949.

године и код нас веома цењено. Да је „политичка историја” у Југославији уважавала резултате истраживања Велике економске кризе од 1929. године од стране економских историчара, вероватно да ни практична политичка мисао не би у време савремене велике нове светске кризе толико лутала. Показало се да је „партијска” оцена о Милану Стојадиновићу, који је био проглашен од истраживача за тзв. табу тему, била јача од постигнутих научних резултата о његовој улози у решавању последица Велике економске кризе у Краљевини Југославији 30-тих година. Ево круцијалног примера „губљења” докумената када је реч о југословенском друштву и савременој историји Југославије у 20. веку.

Smiljana ĐUROVIĆ

#### THE DOCUMENTS FOR ECONOMIC HISTORY OF MONTENEGRO

*[Methodological assessment of the archive resurces of economic provenience for research in history of the yugoslav historic ambient in the first half of the 20th century]*

#### *Summary*

This paper deals with the importance of archive documents and other resources of economic provenience for the study of the history of Montenegro and in the first half of the 20th century. Special attention is paid to the proper understanding of economic and historical processes of integration character, as well as to the identification of the character of economy of historical territories which became part of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians in 1918, such as Montenegro. One of the issues is whether, within the Yugoslav historical territory during 1918–1941, there existed internal economic borders due to the fact that the administrative reforms had included the organization of the country in „banovine”, so that the historian is faced with several different statistical variations of numerical data. At the same time, it is stressed out that the rejection of economic resources and the results of economic history thanks to the prevalence of absolute—sociological school in historiography resulted in historical forgery that, as regards its effects, can be compared to the effect of Seignobos’ „loss of documents”. It is pointed that the archive documents with regard to „Zetska banovina” are insufficient, this being a loss, so that it is impossible to study the authentic economic development of Montenegrin historical period 1918–1941; very little can be gathered only from indirect resources.

The paper contains the analyses of the integration policy regarding the development of the traffic infrastructure of the new state, particularly the projects and construction of Adriatic railway net that was expected to connect the Adriatic sea with the rest of the country. One of the planned railway lines was Belgrade—Kotor, for whose construction there were several variations, and was to be financed from the called American Bler’s loan [in gold] from 1922.